

Evangelieharmonie - Dat leven ons Heeren (1537)

Het illustreren van uitgaven van het Nieuwe Testament vindt zijn oorsprong in Italië. In 1490 drukte Lucantonio di Giunta in Venetië een Italiaanse Bijbel met 176 houtsneden bij het Nieuwe Testament. Deze *Giuntiabijbel* werd vele malen, met een wisselend aantal houtsneden, herdrukt. In Duitsland bezaten de Bijbels voornamelijk houtsneden bij het Oude Testament en het boek Openbaring. Een enkele keer werd het Nieuwe Testament weergegeven in de vorm van een soort beeldverhaal. Zo bijvoorbeeld *Das Novum Testamentum* (1527) van Jakob Beringer met 65 paginagrote houtsneden van Heinrich Vogtherr de Oude. Ook in de Nederlanden werd een enkele keer het Nieuwe Testament geïllustreerd, bijvoorbeeld in de *Vorstermanbijbel* (1528).

Op 24 december 1537 bracht de Antwerpse uitgever en boekhandelaar Andriaen Kempe van Bouckhout een boekje op markt onder de titel *Iesu Christi vita*¹, gedrukt door Mattheus Crom. Op dezelfde dag deed hij in de Nederlanden een vertaalde versie ervan verschijnen: *Dat leven ons Heeren Christi Jesu*², ook gedrukt door Crom. De twee uitgaven, beide in octavo-formaat, betreffen een evangelie-harmonisatie.³ De auteur, de Vlaamse kartuizermonnik Willem van Branteghem (circa 1480-1537)⁴ uit Aalst, wilde het leven van Jezus weergeven door een keuze te maken uit passages uit de vier evangeliën, waarbij hij de Bijbeltekst zo getrouw mogelijk volgde.

Een hoofdstuk bestrijkt een of meerdere pagina's en begint steeds met een houtsnede waarin het betreffende verhaal is afgebeeld. Aan de bovenzijde van de bladzijden staat de titel of de korte inhoud van het hoofdstuk. Bij elk hoofdstuk staat een houtsnede van of naar de verder nauwelijks gekende kunstenaar Lieven de Witte (circa 1513 - circa 1578) uit Gent. In *Dat leven ons Heeren Christi Jesu* is voor het eerst - en waarschijnlijk ook voor het laatst in de geschiedenis van de beeldende kunsten - zo consequent, uitgebreid en nauwkeurig

¹ Volledige titel: *Iesu Christi vita iuxta quatuor Evangelistarum narrationes, artificio graphicer perque eleganter picta, una cum totius anni Evangeliis ac Epistolis, nec non pijs precationibus Magna commoditate adpressis* (= Het leven van Jezus Christus, samengesteld uit de verhalen van de vier evangelisten, met vakmanschap fraai en smaakvol uitgebeeld, samen met de evangeliën en brieven van het hele jaar, bovendien met grote doelmatigheid voorzien van vrome gebeden). Het is aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage (228 G 52), Rijksprentenkabinet te Amsterdam, de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel (VB 663 A.L.P.), de Universiteitsbibliotheek te Gent en de British Library in Londen.

² Volledige titel: *Dat leuen ons Heeren Christi Iesu figuerlijck wten text der vier Euangelisten, met al die Euangelien ende Epistelen vanden gheheelen iare, ende Prophetien van Christo, met somighe ghebeden*. Het is aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage (150 F 49) en (met ingekleurde houtsneden) in de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel (A 33205 A.L.P.). Voor de digitale kopie van het exemplaar, dat aanwezig is in de Universiteitsbibliotheek te Leuven, zie: http://resolver.lias.be/get_pid?view&usagetype=VIEW_MAIN,VIEW&pid=1134257.

³ In de Middeleeuwen verschenen verscheidene evangelieharmonieën. Bekend werd vooral het *Luikse Diatesseron*. Deze was een vertaling van het *Diatessaron* (= door vier heen, een uit vier, vierklank), de evangelieharmonie die de Syriër Tatianus omstreeks 170 na Chr. samenstelde. Het *Diatessaron* van Tatianus is overgeleverd in veel bewerkingen en in veel talen. De oorspronkelijke tekst is verloren, maar de vele versies laten toe het in ruime mate te reconstrueren. De Nederlandse Levens van Jezus en het Oudsaksische Heliandepos (dat het leven van Jezus voor Germaanse lezers heeft bewerkt, *Heliand* = Heiland) droegen daartoe een niet onbelangrijke steen bij. In de zestiende eeuw en later werden nieuwe evangelieharmonieën gemaakt. Zo behandelde reformator Johannes Calvijn de evangeliën van Mattheüs, Marcus en Lucas in één commentaar. Een recente evangelieharmonie is te vinden in het eerste deel van de tiendelige evangelische *Studiebijbel* uit 2003. Kinderbijbels bevatten doorgaans ook een selectie van verhalen uit de vier evangeliën, waarbij geen aandacht geschonken wordt aan de eigenheid van de afzonderlijke evangeliën.

⁴ Van Branteghem stond bekend om spirituele geschriften als *Dat leuen ons Heeren Cristi Jesu*, waarvan tegelijk een Latijnse en later een Franse versie verscheen. De Nederlandse editie werd goedgekeurd door de Leuvense theologen. Toch kwam het wel eens voor in lijsten van boeken die bij hervormingsgezinden in beslag waren genomen.

gens de tekst van de Bijbel de inhoud van de vier evangeliën in beeld gebracht. Het boekje bevat 185 houtsneden van circa 5 x 7 cm die bovenaan de bladzijde staan, en een houtsnede die de hele bladzijde beslaat (11,3 x 7,5 cm). De laatste betreft het Pinksterfeest.

In zijn inleiding gaf Van Branteghem aan waarom dit devotieboek zo rijk is geïllustreerd: hij was ervan overtuigd dat de mens moet leven volgens de evangeliën en wilde daarom de inhoud van de evangeliën meer bekendheid geven onder het volk. Zo zouden ook mensen die niet konden lezen, die geen Bijbel bezaten of die verhinderd waren om 's zondags in de kerk de preek bij te wonen, toch van de inhoud van het Nieuwe Testament kennis kunnen nemen. Kerkgangers die niet in staat waren van tevoren de betreffende Bijbeltekst te lezen, zouden, door de plaatjes goed te bekijken, de preek beter begrijpen. Na de preek konden ze het boekje opnieuw ter hand nemen en met behulp van de plaatjes en teksten de preek in het geheugen te prenten.

De Latijnse en Nederlandse uitgaven van 1537 waren voorzien van de goedkeuring van de theologische faculteit van Leuven. Toch kwam de Nederlandse editie omstreeks 1540

enkele malen voor in lijsten van 'quade en suspecte' boeken die bij hervormingsgezinden in beslag werden genomen. Voor zover bekend heeft geen van de edities op een officiële index gestaan. De opzet van *Dat leven ons Heeren Christi Jesu* is in zekere zin reformatorisch: geprobeerd wordt de zuiverheid van het geloof te herstellen door terug te gaan naar de bron zelf, de Bijbel. Deze moest voor zoveel mogelijk mensen toegankelijk worden gemaakt.

© Leen den Besten,
Zevenaar, 28 december 2012

Literatuur

Burger, Christoph, Hollander, August den & Schmid Ulrich, red., *Evangeliëharmonien des Mittelalters*, Assen: Royal van Gorcum, 2004, Studies in Theology and Religion (Star) 9.
Veldman, Ilja & Schaik, Karin van, *Verbeelde boodschap. Houtsneden uit 1537*, Haarlem: Nederlands Bijbelgenootschap, Brussel: Belgisch Bijbelgenootschap 1989.

Het Pinksterfeest luidt het begin van de verkondiging van het evangelie in. De Heilige Geest daalt in de gedaante van vurige tongen op Maria en de leerlingen van Jezus neer. Vervuld met de Heilige Geest spreken de leerlingen tot de aanwezigen en ieder hoort hen in zijn eigen taal (Handelingen 2:1-13). Links op de achtergrond: een bekeerling wordt gedoopt (Handelingen 2:41).

LITERA OCCIDIT SPVS AVT VIVIFICAT. 2. COR 3

Dat leuen
ons Heeren Christi
Jesu figuerlijck wtē
text der vier Euan-
gelijcken \ met al die
Euangelien en̄ Epi-
stelen vandē ghehee-
len iare en̄ Prophe-
tien van Christo.
met somighe
ghebeden.

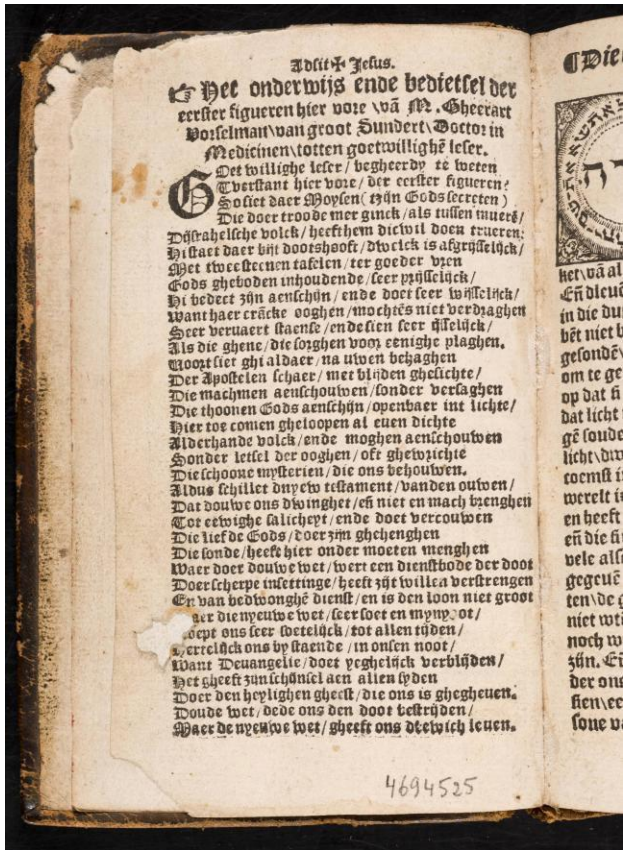
Cum Gratia & Privilegio

1537

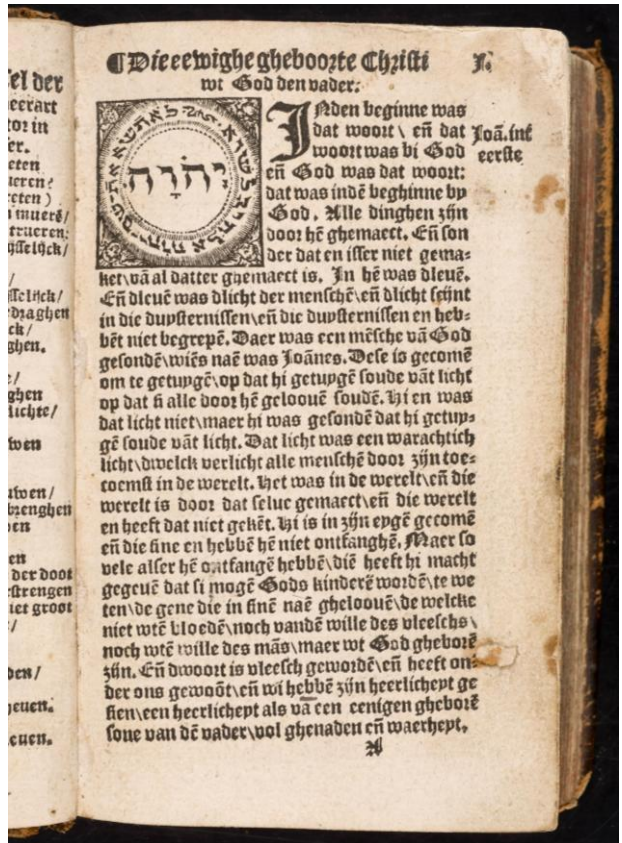
161095

Titelpagina van *Dat leuen ons Heeren Christi Jesu*, Leuven: Universiteitsbibliotheek.

Het blad is door een renaissancistisch ornament, dat in de cartouche ruimte laat voor de titel, in tweeën gedeeld. Links ervan is Mozes met de wetstafelen; met een bedekt gezicht en een schedel aan de voeten staat hij voor de berg Sinai, terwijl het volk opkijkt naar hem en daarbij de ogen met de hand bedekt. Rechts van het cartouche is het Pinksterfeest uitgebeeld: de uitstorting van de Heilige Geest. De apostelen op wie de Geest neerdaalt, houden een doek op die een afbeelding van Jezus' gezicht laat zien, zoals die volgens de overlevering op de zweetdoek van Veronica was verschenen. Op de doek staat *Ubi conversi fuerint ad dominum tolletur velamen* (= Telkens als iemand zich tot de Heer heeft bekeerd, wordt de bedekking weggenomen; 2 Corinthe 3:16). Beneden deze scène zijn de bekeerden weergegeven, omgeven door een krans van licht. Aan de bovenzijde van het titelblad staat: *Litera occidit spiritus autem vivicat* (= Want de letter doodt, maar de Geest maakt levend; 2 Corinthe 3:6). De titelpagina illustreert 2 Corinthe 3:7-18: 'Wanneer wat de dood bracht en met letters in steen werd gegrift, al met zo veel luister verscheen dat het volk van Israël niet naar Mozes kon kijken door de stralende glans op zijn gezicht - een glans die verdween -, zal dan wat de Geest brengt niet nog groter luister hebben? Wanneer wat tot veroordeling leidt al met luister is bekleed, dan is wat tot vrijspraak leidt dat des te meer. De luister van toen is niets in vergelijking met de overweldigende luister van nu. Wanneer wat verdwijnt al luister bezit, geldt dat des te meer voor wat blijft. Dit is onze hoop, en daarom handelen we in alle openheid en zijn we niet als Mozes, die zijn gezicht met een sluier bedekte, zodat de Israëlieten niet konden zien dat de glans verdween. Hun denken verstarde, en dezelfde sluier ligt tot op de dag van vandaag over het oude verbond wanneer het voorgelezen wordt. Hij wordt alleen in Christus weggenomen. Tot op de dag van vandaag ligt er een sluier over hun hart, telkens als de wet van Mozes wordt voorgelezen. Maar telkens als iemand zich tot de Heer wendt, wordt de sluier weggenomen. Welnu, met de Heer wordt de Geest bedoeld, en waar de Geest van de Heer is, daar is vrijheid. Wij allen die met onbedekt gezicht de luister van de Heer aanschouwen, zullen meer en meer door de Geest van de Heer naar de luister van dat beeld worden veranderd.'

Gedeelte van de proloog en de opdracht. Daarna volgt een hoofdstuk van een bladzijde: 'Die eeuwige gheboorte Christi uut God den vader' geheten (rechts).

Aan het begin van de tekst is het tetragram (van het Griekse τετραγράμματον = *tetragrammaton* = vier letters) afgedrukt: de Hebreeuwse lettercombinatie יהוה (jod-hee-vav-hee: JHWH of JHVH)). In de Hebreeuwse Bijbel duidt dit de Naam van God aan. In Exodus 3:14-15 wordt beschreven dat Mozes aan God vroeg met welke naam Hij aangeduid wilde worden, voor het geval de mensen die naam wilden weten. In deze passage vinden we een regel met zowel de werkwoordstam יהיה als היה. Opmerkelijk is dat de verbuiging מהיה van de eerste stam traditioneel is vertaald met 'Ik zal zijn', en de verbuiging יהיה van de tweede stam niet met 'Hij zal zijn' maar met 'HEERE' (JH-WH): En God zei tegen Mozes: „Ik zal zijn (אהיה) die ik was (אהיה)”, en Hij zei: „Het volgende zul je zeggen tegen de zonen van Israël: 'Ik zal zijn (אהיה) heeft mij naar jullie gestuurd.’” En God zei verder tegen Mozes: "Het volgende zul je zeggen tegen de zonen van Israël: 'JHWH (יהוה), God van jullie vaders, God van Abraham, God van Izaak en God van Jakob, Hij heeft mij naar jullie gestuurd'; dit is Mijn Naam voor eeuwig, en dit is Mijn aandenken voor generatie (en) generatie!"

Het hoofdstuk dat door het tetragram wordt ingeleid, is het eerste gedeelte van het evangelie volgens Johannes: 'In het begin was het Woord, het Woord was bij God en het Woord was God. Het was in het begin bij God. Alles is erdoor ontstaan en zonder dit is niets ontstaan van wat bestaat. In het Woord was leven en het leven was het licht voor de mensen. Het licht schijnt in de duisternis en de duisternis heeft het niet in haar macht gekregen. Er kwam iemand die door God was gezonden; hij heette Johannes. Hij kwam als getuige, om van het licht te getuigen, opdat iedereen door hem zou geloven. Hij was niet zelf het licht, maar hij was er om te getuigen van het licht: het ware licht, dat ieder mens verlicht en naar de wereld kwam. Het Woord was in de wereld, de wereld is door hem ontstaan en toch kende de wereld hem niet. Hij kwam naar wat van hem was, maar wie van hem waren hebben hem niet ontvangen. Wie hem wel ontvingen en in zijn naam geloven, heeft hij het voorrecht gegeven om kinderen van God te worden. Zij zijn niet op natuurlijke wijze geboren, niet uit lichamelijk verlangen of uit de wil van een man, maar uit God. Het Woord is mens geworden en heeft bij ons gewoond, vol van goedheid en waarheid, en wij hebben zijn grootheid gezien, de grootheid van de enige Zoon van de Vader. Van hem getuigde Johannes toen hij uitriep: 'Hij is het over wie ik zei: "Die na mij komt is meer dan ik, want hij was er vóór mij!"' Uit zijn overvloed zijn wij allen met goedheid overstelpt. De wet is door Mozes gegeven, maar goedheid en waarheid zijn met Jezus Christus gekomen. Niemand heeft ooit God gezien, maar de enige Zoon, die zelf God is, die aan het hart van de Vader rust, heeft hem doen kennen.

De Godsnaam, geflankeerd door vier engelenfiguren. Het tetragram is een stralenkrans, geplaatst in een onafgemaakte zin uit Exodus 20:7 'Misbruik de naam van de HEER, uw God, niet, want wie zijn naam misbruikt laat hij niet vrijuit gaan.' In Exodus 20:4 was een gebod om geen afbeeldingen van het hemelse te maken. Dit gebod kan worden beschouwd als de aanleiding om het tetragram te gebruiken als vervanging van de afbeelding van God de Vader, vooral in de tijd van de Reformatie.

Vignet: Mozes ontvangt de wetstafelen. Exodus 32.

ii Christus afroemst na der menscheyt.

Luc. int
iii. Cap. **J**esus weet gehouden voo: een sone Josephs.
Die daer was een sone Eli: die was eē sone
Mathath: die was eē sone Leui: die was een
sone Melchi: die was een sone Jāna: die was een
sone Joseph: die was eē sone Mathathias: die was

een sone An
een sone En
sone Maat
was een son
was een son
was een son
die was eē so
die was eē so
die was eē so
die was eē so
een sone Eli
sone Matha
sone Simeō
sone Joseph:
ne Eliachim
sone Menar
eē sone Nath
sone Jesse: di
Boos: die w
ason: die wa
Arā: die wa
res: die was
die was eē s
was eē sone
eē sone Dav
eē sone Pha
sone Sala: d
Arphachlai
ne Noe: die
Mathusala
ne Jared: di
ne Capnā: i
Seth: die w

De houtsnede betreffende de geboorte van Jezus beslaat bijna de hele bladzijde (11 x 7,5 cm). Weergegeven zijn de voorouders zoals die in Lucas 3:23-28 worden opgesomd. De kijker moet de reeks lezen van onderaf naar boven, steeds van rechts naar links en dus beginnend bij de schepping van de mens en eindigend bij de geboorte van Jezus. De Witte heeft bij de geboorte Maria afgebeeld die niet in de genealogie bij Lucas voorkomt en niet Jozef die Lucas wel noemde.

Vignet: Openbaring 4:9-11: 'En wanneer de dieren heerlijkheid, eer en dankzegging zullen brengen aan Hem, die op de troon gezeten is en tot in alle eeuwigheden leeft, zullen de vierentwintig oudsten zich neerwerpen voor Hem, die op de troon gezeten is en Hem aanbidden, die tot in alle eeuwigheden leeft, en zij zullen hun kronen voor de troon werpen, zeggende: U, onze Heer en God, bent waardig te ontvangen de heerlijkheid, de eer en de macht; want U hebt alles geschapen, en om uw wil was het en werd het geschapen.'

Mattheus int eerste Capittel.

Luc. iij. **D**at boeck der gheboortē Iesu Christi die
 Gen. xxi. daer is eē sone Davids des soons Abrahams. Abrahā heeft ghegenerereert Isaac.
 Isaac heeft ghegenerereert Jacob.
 Jacob heeft ghegenerereert Judā en zyn broeders.
 Judas heeft ghegenerereert Phares ende Saram van Thamar. Phares heeft ghegenerereert Ezrō.
 Ezrom heeft ghegenerereert Atram.
 Atram geeft ghegenerereert Aminadab.
 i. para. ij Aminadab heeft ghegenerereert Raasson.
 Raasson heeft ghegenerereert Salmon.
 Salmon heeft ghegenerereert Boos van Rachab.
 ruth. iij Boos heeft ghegenerereert Obed van Ruth.
 Obed heeft ghegenerereert Jesse.
 Jesse heeft ghegenerereert David den coninck.
 David die coninc heeft ghegenerereert Salomō vanurias hupsvrouwe. Salomon heeft ghegenerereert Roboam. Roboā heeft ghegenerereert Abiā

Lucas int eerste Capittel.

In die daghen Herodis des coninc van Judeen was een priester genaemt Zacharias vander ordinancie Abia. Ende zyn huysvrouwe was vanden dochteren Marons en haren naem was Elizabeth. Si waren beyde rechtuærdich voor God wandelende in allen geboden en rechtuærdicheden des heeren onbespelt. Ende en hadden gheen kind ouermidts dat Elizabeth onuruchtbaer was ende si beyde ware ooc out van dage. Het is geschiet doen Zacharias gebruycte zyn priesterschap voor God inder ordinancie zyns gebuerts na de gewoonte zyns priesterlijck officie dat het lot gheualen is op hem dat hi ontfekē soude den rueck des wies rooc nader tijt dat hi was inghegaen indē tem-

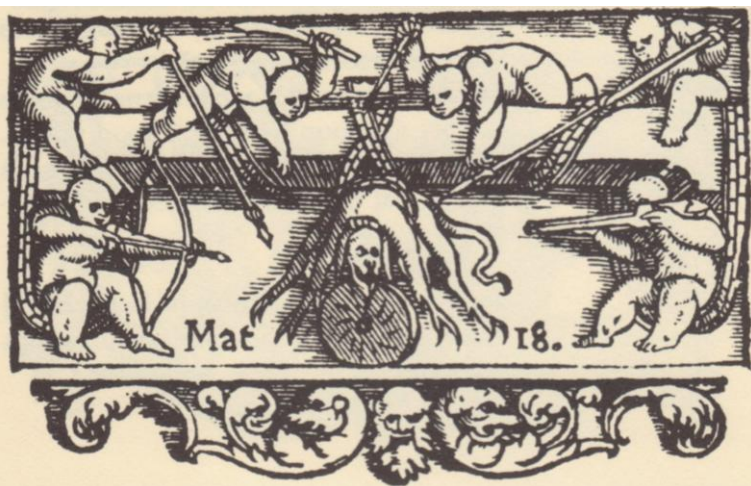
Zacharias brengt als priester het reukoffer in de tempel en de engel Gabriël openbaart hem dat zijn vrouw Elisabeth een zoon zal baren. Omdat Zacharias de engel niet gelooft, wordt hem zijn spraak ontnomen totdat deze zoon, Johannes, is geboren (Lucas 1:5-22).

Spreuken 27:22: 'Al stampst je een dwaas in een vijzel, tussen de graankorrels met een stamper, zijn dwaasheid zal niet van hem wijken.'

Ecclesiasticus 33:5: 'Als het rad van een wagen is het hart van een dwaas, als een wentelend wiel zijn gedachten.'

Vignet: 'Wie een van de geringen die in mij geloven van de goede weg afbrengt, kan maar beter met een molensteen om zijn nek in zee geworpen worden en in de diepte verdrinken' (Mattheüs 18:6; zie ook Marcus 9:42 en Lucas 17:1-2).

Dat leven ons Heeren Christi Jesu bevat 27 vignetten die in de eerste plaats bedoeld zijn als decoratieve bladvulling op het lege gedeelte van de bladzijde voordat een nieuwe pagina weer met een houtsnede begint. De vignetten zijn meestal geen zuivere ornamenten, maar dikwijls ook een visualisering van een passage uit het Oude of Nieuwe Testament of een uitbeelding van een Bijbels gezegde.

bij **Messias ghebozen te werden.**

Spreken tot dien dach toe in welken dese dinghen sullen gheschieden om dat ghi niet en hebt gelooft minen woorden die sullen worden veruult in haerder tijt.

Ende dat volck was verbevdende Zachariam ende verwonderden hen dat hi toefde inden tempel. Wtgaende Zacharias en heeft hen niet moghen aen spreken. Ende si hebben verstaen dat hi een visioen hadde ghesien inden tempel. En hi wencde hen en bleef stom. En het is gheschiet doen die daghen zyns ambachts veruult waren is hi wech ghegaen in zyn huys. Na desen dagen heeft zyn huysvrouwe Elizabeth ontfaanghen ende heeft haer verborghen vijf maanden legghende: Aldus heeft my die heere ghedaen in den daghen in welken hi my heeft aenghesien op dat hi soude af nemen mijn vermaetheyt onder die menschen.

Vignet bij Lucas 11:11-12: 'Welke vader onder jullie zou zijn kind, als het om een vis vraagt, in plaats van een vis een slang geven? Of een scorpioen, als het om een ei vraagt? Als jullie dus, ook al zijn jullie slecht, je kinderen al goede gaven schenken, hoeveel te meer zal de Vader in de hemel dan niet de heilige Geest geven aan wie hem erom vragen.'

Mattheüs 7:9-10: 'Is er iemand onder jullie die zijn kind, als het om een brood vraagt, een steen zou geven? Of een slang, als het om een vis vraagt?'

Spreuken 10:1: 'Een wijs zoon verheugt zijn vader, maar een dwaas zoon is een bekommering voor zijn moeder.'

Spreuken 14:1: 'De wijsheid der vrouwen bouwt haar huis, maar de dwaasheid breekt het af met haar eigen handen.'

Vignet: De drie theologische deugden: geloof hoop en liefde. 1 Corinthe 13:13: 'De grootste van deze is de liefde' (Maxima ex his est charitas).

Een heer stuurt zijn knecht er op uit om gasten uit te nodigen voor een maaltijd. Lucas 14:16-17.

Links op de achtergrond: De genodigden antwoorden dat ze niet kunnen komen. De één voert ter verontschuldiging aan dat hij net een vrouw getrouwd heeft, de ander dat hij een akker moet gaan bezichtigen en een derde dat hij vijf span ossen heeft gekocht en die moet gaan keuren. Lucas 14:18-20.

Vignet: De vier kardinale deugden: matigheid, rechtvaardigheid, wijsheid en kracht.

De engel Gabriël zegt Maria dat ze een zoon zal baren en hem Jezus moet noemen. Op de achtergrond: Jozef, de verloofde van Maria, in Nazareth aan het werk. Lucas 1:5-22. Op de vaas met lelies vermeldde Lieven de Witte met grote letters de stad waar de gebeurtenis zich afspeelde.

Elisabeth begroet haar nicht Maria en vertelt dat ze is uitgekozen om de zoon van God te baren. Lucas 1:39-45. Rechts op de achtergrond: Maria's verblijf in het huis van Zacharias en Elisabeth. Lucas 1:56.

Maria baart een zoon in een stal in Bethlehem omdat er in de herberg voor hen geen plaats was. Lucas 2:6-7. Rechts: reizigers die zich moeten laten inschrijven in hun geboortestad, gebruiken de maaltijd bij een herberg. Lucas 2:3 Links op de achtergrond: De overpriesters en schriftgeleerden raadplegen in opdracht van koning Herodes de profetieën omtrent de geboorteplaats van Jezus. Mattheüs 2:3-6. De Witte baseerde zich op de middeleeuwse picturale traditie en beeldt de os en ezel af die niet voorkomen in het geboorteverhaal, maar ontleend zijn aan Jesaja 1:3 'Een rund herkent zijn meester, een ezel kent zijn voederbak, maar Israël mist elk inzicht, mijn volk leeft in onwetendheid.'

Op bevel van koning Herodes worden in Bethlehem en omgeving alle jongetjes beneden de twee jaar gedood. Er wordt verwezen naar de profetie van Jeremia: "Er klonk een stem in Rama, luid wenend en klagend. Rachel beweende haar kinderen en wilde niet worden getroost, want ze zijn er niet meer." Mattheüs 2:16. Links op de voorgrond: het graf (*sepulcrum*) van Rachel dat zich bevond op de weg naar Bethlehem. Mattheüs 2:17-18; Jezemis 31:15. Rechts op de achtergrond: Jozef en Maria vluchten met Jezus naar Egypte. Mattheüs 2:14.

Lucas int tweede Cap.

Dat veruult waren acht daghen dat
men soude besnijden dat kind is sinen
naem gheuoemt I E S U S, so als hi
ghenoemt was vanden engel eer hi inden
lichaem was ontfanghen.

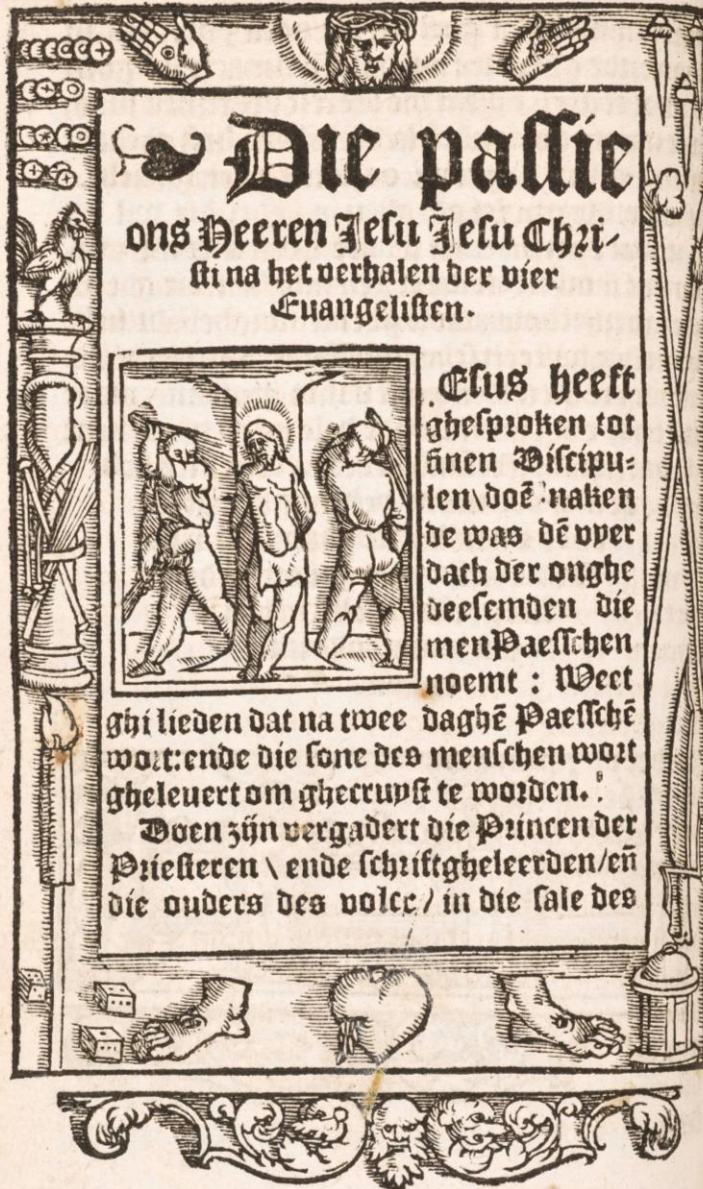
B. iij.

der mal
blehem/
wi heb-
ke God
aer hae-
n Ma-
was in
bben si
sept van
den ghe-
ene dat

ouerleg
i weder-
de God
nde ghe

De besnijdenis van Jezus (links, Lucas 2:21) en het verblijf in de stal (rechts).
Het vignet verwijst naar Genesis 3:14-15: 'God, de HEER, zei tegen de slang:

'Vervloekt ben jij dat je dit hebt gedaan,
het vee zal je voortaan mijden,
wilde dieren wenden zich af;
op je buik zul je kruipen
en stof zul je eten,
je hele leven lang.
Vijandschap sticht ik tussen jou en de vrouw,
tussen jouw nageslacht en het hare,
zij verbrijzelen je kop,
jij bijt hen in de hiel.'

Aan het verhaal over het lijden van Jezus gaat een titelpagina vooraf: 'Die passie ons Heeren Jesu Jesu Christi na het verhalen der vier Evangelisten'. Op middeleeuwse wijze is de initiaal I van het woord Iesus tot een geselingsscène omgevormd. Het kader van het tekstblad verwijst naar wat in het lijdenverhaal een rol speelde: het geld dat Judas voor zijn verraad ontving, de haan die driemaal kraaide, de geselpaal, roede en karwats, de toorts, de dobbelstenen die gebruikt werden bij het verloten van de kleren van Jezus, de doorboorde voeten, het bloedende hart, een lantaartje en zwaard (attributen die bij de gevangenneming van Jezus een rol speelden), de speer, de lans met de in azijn gedrenkte spons, de spijkers waarmee Jezus aan het kruis genageld werd en de doorboorde handen.

Vignet: Tobias 12:8: 'Bidden en vasten is een voortreffelijk werk' (*Bona est oratio cum ieiunio*).

Die tafel bandē Euangelien en Epistelen vanden gheheelen iare met somighe ghebenedekens welcke Euangelien ghi lichtelijck door dat ghetal der pagellen vinden sult.

Op den eersten sondach inden Advent Epistel tot den Romeynen int. xij. Capittel.

Et is nu den tijt banden slaep op te slaen aenghesien dat nu onse salicheyt naerder is dan doen wi gheloofden. Den nacht die is vergaen den dach is bi ghecome. Also laet ons die wercken der duysternissen af legghen en aen doen die wapenē des lichts laet ons eerbacrijck wandelē inden dach niet in eten en suppen niet in traechteyt ende weeldicheyt ofte ghullicheyt niet in kuenen en ijdicheyt maer doet aen den heere Iesum Christum. Ende en doet niet na die cloechteyt des vleesch om sinen lust te boeten.

Het tweede gedeelte van *Dat leuen ons Heeren Christi Jesu* bevat gedeelten uit de evangeliën en brieven en ook gebeden die volgens een leesrooster gelezen worden tijdens het kerkelijk jaar. Begonnen wordt met de eerste zondag van Advent, de zondag die valt tussen 26 november en 4 december. Omdat op die dag een gedeelte uit de brief van Paulus aan de christenen te Rome wordt gelezen (Romeinen 13:11vv), begint deze pagina met een houtsnede waarop Paulus is afgebeeld. Hij is voorzien van zijn gebruikelijke attribuut: het zwaard. Hij zit voor een lessenaar met een blad papier en een portje inkt in de hand. Een tweede persoon zit voorovergebogen te schrijven. Mogelijk is hier afgebeeld hoe Paulus, zoals in Handelingen 30-31 wordt beschreven, in zijn huurwoning onderwijs geeft aan ieder die bij hem komt. De man met de hoed die buiten op de achtergrond is te zien, zou de boodschapper kunnen zijn die de brieven van Paulus wegbrengt. Het weefgetouw duidt wellicht op Paulus' oorspronkelijke beroep van tentenmaker (Handelingen 18:3).

Vignet. Johannes 14:23: 'Indien iemand Mij liefheeft, zal hij mijn woord bewaren en mijn Vader zal hem liefhebben en Wij zullen tot hem komen en bij hem wonen' (*Si quis diligit me sermonem servabit*).